

ПУБЛІКАЦІЇ

Арабські джерела про слов'ян: Ібн Русте “Книга коштовних скарбів”

Ірина МАРТИНЯК

Інформація, яка більшою чи меншою мірою стосується слов'ян, появилася в арабських джерелах уже наприкінці VIII ст. Це були відомості про географічне розташування слов'янських земель. Уже з середини IX ст. з'являються праці описового характеру, в яких автори або подають свої власні спостереження, або використовують інформацію від тих купців та арабських мандрівників, які відвідували східні та центральноєвропейські землі.

Об'ємний і вагомий опис слов'ян та інших народів середньої та східної Європи подає **Ібн Русте (Ібн Руста) Абу Алі Ахмед ібн Омар** – арабський письменник і географ кінця IX – початку X ст., який жив і працював у Ісфагані (Іран) [6, с. 8]. Біографічні відомості про нього дуже скупі, тому все, що ми знаємо, почерпнуто з його ж енциклопедії під назвою “Книга коштовних скарбів”. На жаль, зберігся лише сьомий том книги, присвячений астрономії та географії [13, с. 7].

Російський сходознавець Д. А. Хвольсон, який переклав фрагменти праці Ібн Русте і дав до них науковий коментар, прочитав ім'я цього автора як Ібн Даста. Помилку було виправлено лише під час повного видання праці, яке здійснив голландський арабіст Де-Гуе у сьомому томі “Бібліотеки арабських географів” (1892).

Сходознавець А. Гаркаві, провівши аналогію між Ібн Русте та Ібн Фадланом, вважає, що свою працю Ібн Русте написав у 930-х роках [1, с. 261].

Учені стверджують, що Ібн Русте був компілятором, а не оригінальним письменником. Він написав працю на основі зібраних матеріалів. М. Грушевський вважає, що джерелом, з якого черпав відомості Ібн Русте, було географічно-політичне дослідження про Римську (візантійську) державу і сусідні варварські краї Мусліма абу-Джармі. До нас вона не дійшла, але з неї брали відомості географи X ст. Про особу Джармі та його праці згадує Масуді. Ці свідчення походять переважно з IX-X ст., коли араби були чи не однією з найрозвинутіших суспільно-культурних громад тогочасного світу [2, с. 120]. Окрім писемних джерел, автор “Книги коштовних скарбів” використовував усну інформацію різних купців і мандрівників, яку отримував із перших уст.

Та навіть за таких обставин праця Ібн Русте не втрачає своєї цінності, адже містить географічні відомості та важливу інформацію не лише про країни, а й про народ, який їх заселяв, подаючи його культурно-етнологічний опис.

Донедавна середньовічну арабську літературу прийнято було розглядати в рамках письменництва географічного, наукового чи науково-популярного характеру. Дослідники вбачали у ній лише джерело інформації з галузі історичної географії та історії культури загалом. Такий підхід зумовив те, що описи подорожей оцінювали передусім із погляду на особистість, із погляду на їхній об'єм і збіг із реальністю. Найвищу оцінку отримували ті джерела, які містили інформацію про маловідомі

краї та народи, про котрі не було відомо в інших текстах. Ці джерела розглядали із застосуванням класичних історичних та історико-філологічних методик [10, с. 5].

Фрагмент із праці Ібн Русте, який перекладено на українську, цінний не тільки для історії та географії, але й є важливим фольклорно-етнографічним джерелом. У більшості західноєвропейських наук під поняттям “фольклор” розуміють не тільки усне словесне мистецтво народу, а духовну творчість у поєднанні з матеріальною, з урахуванням елементів побуту, знарядь праці, особливостей побудови житла тощо. Існує тісний зв'язок фольклористики з етнографією як наукою, що вивчає ранні форми матеріального життя (побуту) і соціальної організації народу [4, с. 17].

В Ібн Русте знаходимо найдавніші відомості, які підтверджують ведення сільськогосподарства у слов'ян. Ідеться тут лише про східні та західні слов'янські народи, про південних слов'ян відомості відсутні. Спочатку автор помиляється, коли говорить, що вони не мають виноградників і полів, бо пізніше сам таки стверджує, що вони сіють просо. Якщо говорити про виноградну лозу, то ця інформація дуже навіть правдоподібна з огляду на кліматичний пояс. До речі, згадка про це свідчить, що автор мав відомості і про південних слов'ян, які мали виноградники.

У “Книзі коштовних скарбів” Ібн Русте натрапляємо на інформацію про розведення свиней, запозичену з першоджерела. Знову ж таки ці відомості приписують східним і західним слов'янам. Без сумніву, що автор є вражений цим фактом, бо сам, як мусульманин, не міг вживати свинини. Інша тварина, про яку він згадує – це кінь. Ще у праці Джармі автор стверджує, що всі коні належали князю, а дружина князя отримувала коней лише в час війни [16, с. 139]. Згадано також звичай, під час якого король пив кобиляче молоко. Оскільки такий обряд існував і серед турецько-монгольських народів, автор ставить його під сумнів.

Арабські джерела часто пишуть про велику кількість меду у слов'ян, згадуючи, що з нього виготовляють напій. Ці свідчення можна вважати першими відомостями про бджолярство, яке пов'язане зі збиранням меду від диких бджіл або пасічництвом. Про існування пасік і розведення бджіл у дерев'яних вуликах вказує, зокрема, Ібн Русте. Зацікавлення арабських мандрівників медом було викликано великою потребою цього продукту на східному ринку. Окрім своїх смакових якостей та корисних властивостей, мед використовували для виготовлення ліків і косметичних засобів. Ібн Русте – єдиний із арабських мандрівників, котрий вживає слово *улішідж*, яке Хвольсон, а згодом Т. Левіцький прочитали як старослов'янську назву вулика.

Ібн Русте не оминув у своїх записах описи морально-поховальних обрядів стародавніх слов'ян. У тексті можна віднайти згадки про традицію відзначати роковини. Спосіб відзначення річниці після смерті померлого родича араб описав як тризну, що супроводжувалася питтям напоїв [8, с. 51]. Усе це відбувалося перед тим, як тіло померлої людини засипали землею. Метою тризни було провести душу до світу мертвих і водночас захистити живих від духів, які в цей час знаходяться серед людей. Часто тризна поєднувалася з самогубством дружини біля тіла покійного чоловіка. Ця інформація знаходить своє підтвердження в інших писемних джерелах, а також в археологічних дослідженнях [3, с. 142].

В Україні у княжі часи жінки плакали, калічили собі руки й обличчя з жалю за померлим чоловіком. Вони жертвовно віддавали власну кров для духа померлого. У перекладеному фрагменті ми чітко бачимо, що серед слов'ян існував звичай полігамії. Самогубство чинила найбільш кохана або найбільш закохана дружина. В Ібн Русте смерть жінки подано як акт любові, до здійснення якого нікого не силували.

Більшість арабських авторів характеризують слов'ян як поган, які поклонялися вогню й астральним божествам. Слов'янські язичницькі вірування полягали в поклонінні природі та залежності людини від волі богів і духів. Релігія східних слов'ян та інші культурні елементи, які були в часи родоплемінних відносин, зазнали суттєвих змін після прийняття християнства. У своїй праці Ібн Русте навів

цікаву молитву слов'яно-русів. Ідеться про уривок, де слов'янин молиться на полі до неба. К. Мошинський, аналізуючи ці свідчення, пише: "Не завжди в таких випадках можна говорити про принесення жертви божествам. Цей фрагмент може бути лише ілюстрацією до відповідного жесту, який своєю магичною силою має привести до гарного врожаю" [14, с. 255].

Багато письменників того часу вказували на вроджену схильність давніх слов'ян до танців, співів, а також до музики. Подібні відомості знаходимо і в праці Ібн Фадлана. Зокрема він подав детальну інформацію про музичні інструменти. Інший автор, скажімо, Ібн Фадлан, згадував лише про арфу [11, с. 141].

Ібн Русте доніс нам окремі відомості про політичну організацію східних слов'ян. Автор зазначав, що у них була відсутня централізована влада, роди та племена поклонялися богам разом, а важливі питання вирішували загальною згодою. Східні слов'яни, стверджував арабський письменник, були витривалими й загартованими воїнами, здатними витримати і мороз, і спеку. Вони впевненіше відчували себе в лісах, де часто робили засідки, а не на відкритих рівнинах. Упертість і витривалість були їх найхарактернішою рисою і в час війни, і в час миру. Водночас представників цього народу Ібн Русте представив і як добрих господарників.

Т. Левицький вважає, що під поняттям Ар-Русія Ібн Русте розумів лише околиці Старої Ладоги чи Великого Новгороду [13, с. 133]. Про це свідчить опис ар-Русії про край лісистий і багnistий, довжиною заледве три дні дороги. Решту частини східних слов'ян автор зараховує до народу ас-Сакалябія, тобто просто слов'ян. Якщо ми приймаємо таке розташування Русі, то інформація про брак поля в русів знаходить своє пояснення: у північній частині Русі сільське господарство було дуже слабо розвинене.

В Ібн Русте також уперше знаходимо опис земляної лазні, хоч про її справжнє призначення він не говорить. Тут ідеться також про каміння та піч у лазні, опис якої нагадує подібну відкриту землянкову споруду у Городку біля Рівного. У кутку такої лазні була глиняна піч, наповнена опаленими каменями. На думку окремих дослідників, такий тип побудови цього приміщення був характерний для східних і південних слов'ян, тоді коли надземний дерев'яний тип лазні був поширений серед полян. За свідченнями Ібн Русте, люди у ній могли митися взимку.

Окремі фрагменти із праці Ібн Русте характеризують побут русів. Так, автор стверджував, що вони гарно вдягалися і були чистими. Однак коли проаналізувати стиль життя (торгівлю і грабїж), який описав арабський письменник, то можна зрозуміти, що такі описи насправді стосуються норманів. Браслети, які носили чоловіки у русів, так само носили і слов'яни. У цей час серед них переважали прикраси з руди, які імпортували зі Скандинавії, і скляні браслети з Візантії [11, с. 123].

У праці Ібн Русте вперше згадано таку традиційну рису українського народу, як гостинність. Не оминув Ібн Русте також описати військову міць слов'яно-русів. Він називав їх досвідченими воїнами з суворими звичаями та вишколом, які добре зорганізовані та за потреби войовничі. Ібн Русте подав відомості і про інші мілітарно-військові звичаї русів.

Окрему згадку знаходимо про знахарів. Близьким до цього фрагменту за змістом є оповідання Ібн Фадлана про болгар, тому, можливо, Ібн Русте помилково його приписує русам.

Описуючи в писемній пам'ятці форму державно-політичного устрою тогочасної Русі, Ібн Русте у першій половині X ст. зазначав, що "руси мають царя, який титулується Хакан (Каган)". Підтвердження довготривалого функціонування цього титульного князю імені можна віднайти і в графіті на стінах Софійського собору в Києві, що належать до XI-XII ст. ("Спаси, Господи, кагана нашого" [8, с. 55]).

Деякі фрагменти праці арабського письменника стосуються торгівлі, яка у східних слов'ян на початках була мало розвинена. Уже в XIII ст. на східні слов'янські землі почали проникати купці зі Сходу, серед яких були араби-мусульмани. В обмін

на їх коштовні метали, тонке сукно, ювелірні вироби східні слов'яни пропонували плоди, мед, віск, хутро і рабів. Підтвердження цьому знаходимо також у Ібн Русте.

Таким чином, "Книга коштовних скарбів" арабського письменника Ібн Русте містить відомості не лише з історії та географії Східної Європи в часи раннього Середньовіччя, а й є цінним джерелом, з якого ми довідемося про культуру, звичаї, традиції та вірування наших предків, які проживали в той час на території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гаркави А.* Сказания мусульманских писателей о славянах и руських / А. Гаркави. – Санкт Петербург, 1870. – 308 с.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К : Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
3. *Державин Н.* Славяне в древности / Н. Державин. – Москва, 1945. – 420 с.
4. *Мишанич С.* Система жанрів в українському фольклорі / С. Мишанич // Українознавство: Посібник. – К. : Зодіак – ЕКО, 1994. – 263 с.
5. *Пастернак Я.* Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / Я. Пастернак. – Нью-Йорк-Торонто-Париж-Мюнхен, 1976. – 84 с.
6. *Свод древнейших письменных известий о славянах*, ред. Г. Литаврин. – Москва, 1994. – Т. 2. – 593 с.
7. *Тверитинова А.* Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы / А. Тверитинова. – Москва, 1964. – 347 с.
8. *Україна і Схід : панорама культурно-спільнотних взаємин* – Київ: Українська видавнича спілка, 2001. – Вип. 1. Арабська космографія та місце в ній Русі-України. Ціпка А. – 184 с.
9. *Barford P.* The early Slavs. – London : The British Museum Press, 2001. – 450 с.
10. *Kowalska M.* Hbredniowieczna arabska literatura podryinicza / M. Kowalska. – Warszawa-Krakw : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. – 156 с.
11. *Lewicka-Rajewska U.* Arabskie opisanie Slowian. Studia do dziejów sredniowiecznej kultury / U. Lewicka-Rajewska. – Wrociaw, PTL, 2004. – 263 с.
12. *Lewicki T.* Źródła arabskie do dziejów slowiańszczyzny / T. Lewicki. – Wroclaw-Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956. – Т. 1. – 160 с.
13. *Lewicki T.* Źródła arabskie do dziejów slowiańszczyzny / T. Lewicki. – Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956. – Т. 2. – 153 с.
14. *Moszycski K.* Kultura ludowa Siowian / K. Moszycski. – Krakw: Polska Akademia Umiejętności, 1934. – Cz. II. Kultura duchowa. – 420 с.
15. *Nazmi A.* Commercial Relations between Arabs and Slavs / A. Nazmi. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 1998. – 297 с.

Ас-Сакалібія

Між країною аль-Баджанакія¹ і країною ас-Сакалібія² відстань у десять днів. На початку кордонів країни слов'ян знаходиться місто, яке називають Ва.т³. Шлях до цієї країни пролягає степами, бездоріжжям, через води та густі ліси. Країна слов'ян рівна та лісиста, і там вони живуть. Немає у них виноградників і полів. Але є у них борти, зроблені з дерева, що є вуликами для бджіл та їх меду. Називають вони це

¹ Аль-Баджанакія – арабська назва печенігів.

² Ас-Сакалібія – арабська назва слов'ян.

³ Ва.т – за деякими версіями – це "місто в'ятичів", Київ і навіть Краків. Але Київ у арабів зазвичай місто русів. Краків явно дуже віддалений від арабського світу. Земля ж в'ятичів до Болгарії та Хазарії розташована найближче.

улішдж¹, і з цього вони видобувають десять глечиків меду. І пасе цей народ свиней так, ніби овець.

Коли хтось із них помирає, то його спалюють. А жінки, коли хто помирає, калічать собі ножом руки й обличчя. Коли покійника сплять, то вони наступного дня йдуть туди і беруть попіл із цього місця, кладуть його у глиняну посудину і ставлять на пагорб. А коли мине рік від смерті, то вони, беручи двадцять посудин із медом, йдуть до пагорба, де збирається родина покійного, їдять там, п'ють і розходяться. Якщо ж покійник мав три дружини, то говорить одна з них, що любила його, а потім вони приносять до трупа два стовпи і закопують їх у землю, третій кладуть впоперек і прикріплюють посередині мотузку. Один кінець мотузки зав'язують жінці на шії, і вона стоїть на підставці. Щойно все зроблять, то з-під неї забирають підставку, і вона висить, доки не задушиться і помре. Тоді померлу кидають у вогонь, де вона згорає.

Усі слов'яни поклоняються вогню.

Найбільше вирощують просо і в дні жнив збирають зерно у ківші, а потім підкидають до неба і кажуть: "О Боже, Ти, який давав нам їжу для існування, подай нам тепер її вдосталь".

І у них є різні кобзи, гусли і дудки. Їх дудки довжиною у два лікті, а їх кобза – восьмиструнна.

Хмільний напій виготовляють із меду. І веселяться вони, коли сплять померлого, радіючи з милості, яку йому послав Бог.

Робочої худоби у них мало, а коня має лише згаданий чоловік². Їх зброя – стріли, щити, списи, іншої зброї у них немає. Вождя їхнього коронують, всі підкоряються йому і виконують його накази. А місце його перебування – у середині країни слов'ян. Згаданого вождя вони титулюють вождем вождів, називають світ-маліком,³ і він вищий за субанеджа⁴, а субанедж є його намісником. І є в нього верхові коні, та не вживає він ніякої їжі, окрім кобилячого молока. І є в нього добрі, міцні та дорогі кольчуги. Місто, в якому він мешкає, називається Джарваб⁵. І щомісяця там упродовж трьох днів проходить торговиця, на якій продають і купують.

У їх країні панує настільки сильний холод, що чоловіки викопують собі землянки, а дах роблять із дерева, ніби в церкві. Потім зверху кладуть землю. І живе там чоловік із сім'єю, маючи дрова і камені. Потім палять вогонь, поки не нагріється камінь і не появиться жар. А коли камінь добре розпечеться, то ллють воду, і від цього іде пара, і житло нагрівається так, що навіть знімають одяг. У цьому житті вони залишаються до весни. Щороку вождь об'їжджає свої володіння. І якщо чоловік серед них має доньку, то вождь бере собі по одному її убранню у рік. А якщо син, то також по одному убранню в рік. А якщо хтось не має ані сина, ані доньки, то той дає в рік одне вбрання дружини і одне вбрання рабині. І якщо ввіймає цар у своїй країні злодія, то або наказує його задушити, або віддає під нагляд одному зі своїх правителів на окраїнах володінь.

Ар-Русія

Щодо ар-Русії⁶, то вона знаходиться на острові, оточеному озером. Острів, на якому вони живуть, має протяжність у три дні дороги. Він покритий лісами і болотами. Нездоровий він, настільки сирий, що якщо хтось ступить на землю ногою, то

¹ Улішдж – вулик

² "Згаданий чоловік" – мається на увазі вождь-вождів, про якого пізніше піде мова.

³ Малік – арабс. цар. Деякі з дослідників, наприклад, Д. Хвольсон, вбачають у цьому титулі власне ім'я моравського князя Святополка.

⁴ Субанедж – начальник, голова.

⁵ Джарваб – на думку дослідників, це хорвати і народи Прикарпаття.

⁶ Ар-Русія – звична назва країни русів (древньої Русі) у арабських авторів.

вона починає трястися від вологості. У них є цар, який називається хакан¹ русів. Вони здійснюють набіги на слов'ян, підпливають до них кораблями, висаджуються, забирають їх у полон і везуть в Хазаран і Булкар², а там продають. У них немає пасовищ, а їдять вони лише те, що привозять із землі сусідів. Коли у чоловіка народиться син, то він бере оголений меч, кладе його перед новонародженим і каже: "Не залишу тобі у спадок ніякого майна, а будеш мати лише те, що здобудеш собі цим мечем". І немає в них ні великої власності, ні сіл, ні пасовищ. Єдине їх заняття – торгівля соболями, білками та іншими хутрами, які вони продають купцям. Плату, яку вони отримують грошима, прив'язують міцно до пояса. Одягаються вони чисто, а чоловіки носять золоті браслети. З рабами вони добре поводяться і дбають про їхній одяг, бо торгують ними. У них багато міст, і живуть вони на просторах. Гостям виявляють повагу, гарно поводяться з чужоземцями, які шукають у них прихистку, та й з усіма, хто часто у них буває. І не дозволяють своїм ображати чи принижувати таких людей. У випадку, якщо хтось із них образить чи завдасть утиску чужоземцю, то останньому допомагають і захищають його. Мечі у них сулейманові³. Коли хтось із їх родів просить про допомогу, то виходять всі. І немає між ними ворожнечі, але всі єдино воюють проти ворога, поки не здобудуть перемоги. Якщо хтось із них має справу проти іншого, то викликає його на суд до царя, перед яким вони сперечаються. Коли цар винесе вирок, то роблять те, що він велить. Якщо обидві сторони не згодні з вирокком царя, то за його наказом все вирішує зброя: чий меч гостріший, той і перемагає. На цей поєдинок приходять два озброєні племена, вступають у бій і, хто здолає суперника, той виграє справу. І є серед них знахарі⁴, з яких деякі віддають накази царю так, ніби вони є їх начальниками. Буває, що вони хочуть принести в жертву їх творцю жінок, чоловіків, коней. А вже коли знахарі наказують, то в жодному разі не можна не виконати їх наказу. Взявши чоловіка чи тварину, знахар закидає йому на шию зашморг, вішає жертву на поліно і чекає, поки вона не задихнеться, і говорить, що це жертва божеству. Вони мужні та сміливі. Коли нападають на інший народ, то не відступлять, поки не знищать всіх, гвалтують переможених і перетворюють їх у рабів. Вони високорослі, гарні поставою і сміливі у боях. Але сміливість не виявляють на коні, а всі свої набіги вони здійснюють на кораблях. Шаровари носять вони широкі: сто ліктів матерії іде на кожні. Одягаючи такі шаровари, вони призбирують їх біля колін і перев'язують. Ніхто з них не справляє свої потреби поодиночі – троє друзів обов'язково супроводжують і оберігають його. Всі постійно носять при собі меч, бо мало довіряють один одному, і підступність між ними звична справа. Якщо чоловік має трохи грошей, то вже рідний брат чи друг починають йому заздрити і думати, як би вбити його чи обікрасти.

Коли помирає хтось знатний серед них, то викопують йому могилу, простору, як дім, кладуть його туди і разом з ним його одяг і золоті браслети, які він носив. Опускають туди багато їжі, посуд, напої та гроші. Тоді кладуть у могилу живою кохану дружину покійника. Потім вхід у могилу закривають, а дружина там помирає у затворі.

Переклад здійснено за виданням:

ابن رسته. من كتاب الاعلاق النفيسة. المجلد السابع. طبع في مدينة ليدن 1892

¹ Хакан – уже в першій третині IX ст. руські князі претендували на титул хакана – кагана.

² Хазаран і Булкар – Хазарія та Волзька Булгарія.

³ "Сулейманів меч" – звичний епітет для меча в арабській літературі. Сулейман – біблійний Соломон, цар Ізраїлю (X ст. до н. е.). На Русі користувалися головню мечами франкського виробництва. Мусульмани цінували руські мечі і добували цінну зброю з могил загиблих русів.

⁴ Знахарі – у арабс. тексті – лікарі.